

DOI No: <http://dx.doi.org/10.29228/Joh24689>

Makale Türü: Araştırma makalesi
Geliş Tarihi: 11.07.2019
Yayın Tarihi: 31.12.2019

Article Type: Research article
Submitted: 11.07.2019
Publishing date: 31.12.2019

Atıf Bilgisi / Reference Information

Boy, A. (2019). Anı Şehri'nin Doğu ve Karseli Dergilerine Yansıyan Yüzü. *Journal of History School*, 43, 1298-1323.

ANİ ŞEHİRİ'NİN DOĞUŞ VE KARSELİ DERGİLERİNE YANSİYAN YÜZÜ¹

Arzu BOY²

Öz

Anı Şehri Kars'ın kırk km güneydoğusunda İslam öncesi ve sonrası yaklaşık sekiz yüz yıla yakın Türk hanlıklarının merkezi olmuş, birçok millete ev sahipliği yaptığı için kültür zengini bir şehirdir. 1064'te Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından Anı Şehri'nin fethi bütün Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde atılan ilk ve en önemli adımdır. 1064'te Türklerin Anadolu'ya giriş kapısı olan Anı, çeşitli milletleri bünyesinde barındırmıştır. 1647'de Evliya Çelebi, Kağızman'dan Erivan'a geçerken Anı için harap küçük bir kale tabirini kullanmıştır. O yıllarda harabe halinde olan Anı'nın ne zaman ören yeri haline geldiği bilinmemektedir. Anı Şehri'nin fetih tarihi Kars ve Kars halkı için her zaman kutsal kabul edilmiştir. Bu bağlamda 16 Ağustos 1964'te Anı'nın fethi, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelişinde çok önemli bir role sahip olduğu için 1970'lere kadar, Kars'ta her yıl büyük kutlama törenleri yapılmıştır. Örneğin her zaman açık havada kutlama yapılırken, şehrin alınışının dokuz yüz birinci yıl dönümünde genel seçim dönemine denk gelmiş ve kutlamaları aksatmamak amacıyla kapalı salon kutlamaları yapılmıştır. Dokuz yüz ikinci yıl dönümünde yani 14-18 Ağustos 1966'da geniş çaplı kutlamalar yapılmıştır. Tarihi önemi büyük olan Anı Şehri'nin tarihi zenginliği bugün pek çok kişi tarafından bilinmemektedir. Çalışmada tarihini bilmeyen milletlerin geleceğini başkası çizer şiarıyla hareket edilmiş bu konudaki bilgi açığı bir nebze kapatılmaya çalışılmıştır. Türkiye'de açılan halkevleri ile ortalama aynı dönemlerde açılan Kars Halkevi'nin basın yayın organlarından olan Karseli ve Doğu Dergileri bu

¹ Bu çalışma 9-11 Ekim 2017'de II. Uluslararası Iğdır Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

² Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, arzunar@hotmail.com, [Orcid: 0000-0001-7611-7975](https://orcid.org/0000-0001-7611-7975).

eksiği gidermek için bir rehber misyonu yüklenmiştir. Tarihi ve tüm özellikleriyle ilgili olarak Kars Halkevi Doğuş ve Karseli dergilerinde konuyla ilgili çok fazla ayrıntı verilmiş, bilhassa tarihi dokusu adım adım işlenmiştir. Çalışmada bu dergiler taranarak Anı Şehri hakkındaki bilgi eksiği ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Ulaşılmaması istenilen hedef doğrultusunda mezkur dergilere ağırlık verilmiş, konuyla ilgili olarak ulaşılabilen kaynaklar incelenmiş ve okuyucunun Anı şehri hakkında bilgi sahibi olması arzu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anı, Tarih, Alparslan, Doğuş Dergisi, Kars Eli Dergisi

Face of Ani City Reflected on Dogus and Karseli Journal

Abstract

Anı City has been the the center of the Turkish dynasties for nearly 800 years in 40 km southeast of the Kars before and after the Islam and is a culture rich city as it hosted many nations. The conquest of the Ani city by the Seljuk ruler Alparslan in 1064 had been the first and most important step to convert Anatolia a Turkish homeland. Ani that was the entrance gate of the Turks in 1064 hosted various nations within its structure. When going from Kagizman to Erivanin 1647, Evliya Celebi the expression of a small and ruined castle for the city. It is not known when the Ani city had been ruins that was ruined in those years. The conquest date of Ani city has always been considered sacred for Kars and people of Kars. In this context, because the conquest of the Ani in August 16, 1964 had a very important role to convert Anatolia into a Turkish homeland, 1every year great celebration ceremonies were held in the Kars until 1970s. When celebrating every year in Kars, the 90th anniversary of the conquest of city coincided with the general election period and indoor hall celebration was made in order not to hinder the celebrations. In Nine Hundred Second anniversary, large-scale celebrations were made that was in August 14-18, 1966.

Today, Ani City that has an important historical importance is not known by many people. In the study. In this study, it is acted with the slogan of " future of nations who do not know their history is determined by others" and the information gap on this issue has been tried to be closed to some extent. Karseli and Doğuş Journals which are one of the press organs of Kars Community Center opened approximately in the same period with the community centers opened in Turkey, have undertaken a guiding mission in order to overcome this deficiency. In terms of its history and all its features, the Kars Community Center journals named Doğuş and Karseli have given too much detail on the subject. In particular, its historical texture is processed step by step. In the study, these journals were searched and the aim was to eliminate the lack of information about the city of Ani. In line with the target to be achieved, the mentioned journals were given weight, the sources available were examined and the reader was requested to have information about the city of Ani.

Keywords: Anı, History, Alparslan, Dogus Journal, Kars Eli Journal

GİRİŞ

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin büyük bir yenilgi almasının ardından Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmış,3 Mart 1878'de imzalanan Yeşilköy Antlaşması ile Kars-Ardahan-Batum ve Beyazıt savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştı³. Rusya'nın bu antlaşma ile çok fazla ilerleme imkanı bulduğunu gören İngiltere gibi devletler antlaşmanın düzeltilmesini istemişlerdir⁴. Bu duruma binaen 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Berlin Antlaşmasına göre; Kars Ardahan Batum savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmış, Doğubeyazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devletine kalmıştır⁵. Berlin Antlaşması'nın ardından iki taraf arasında 8 Şubat 1879'da imzalanan Muahade-i Katiyye Anlaşması ile bölgedeki Türk Halkı, Anadolu'ya göç etmeye başlamış, yerlerine Khakhol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonileri, Nemets (Alman), Estonyalı gibi Protestan köylüler ile Anadolu ve Kafkasya'dan gelen çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi Asuri gibi gayr-i Müslim halk yerleştirilmiştir⁶. Rusların Kars'a hakimiyeti 3 Mart 1918'kadar yaklaşık kırk yıl devam etmiştir. Bu süreç zarfında bölgede Türkçe yayın yapılmamış ve Kuran-ı Kerim dışında eser Kars'a sokulmamıştır⁷. Göç etmeyip evlerini bırakmak istemeyen Türk halkı, milli ve dini değerlerini devam ettirmeye, okuma yazma fırsatı aramaya başlamışlardır. Bu bağlamda Kars'a, Azerbaycan ve Kırımdan gizli bir şekilde gazete ve dergi sokulmuş, bu vesile ile bölgede yaşayan Türk Halkı, bu konudaki boşluğu bu şekilde gidermeye çalışmıştır. Azerbaycan ve Kırım'dan gelen gazetelerin başında "Molla Nasrettin" ve Tercüman gazeteleri bulunmaktadır. Mezkur gazeteler mezhep ve tarikat ayrılıklarını fırsat bilip topluma nifak tohumları serpmeye çalışanların çabasını boşa çıkarmıştır⁸. Molla Nasrettin ve Tercüman gazeteleri toplumda birlik ve beraberlik fikrini çok

³ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VIII, TTK, Ankara, 1995, s.66.

⁴ Ahmet Turan Aklan ve Diğerleri, Osmanlı Tarihi VI, İz yayıncılık, İstanbul, 1999, s.248.

⁵ "Kars'ın Zabt ve İstilas", *İkdam Gazetesi*, 28 Nisan 1917, s.25.

⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s.553.

⁷ Cem Ender Arslanoğlu, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1986, s.75.

⁸ CHP Halk Evleri Yayınları, Yeni Sabah Matbaası Yayınları, İstanbul, 1943, s.28.

güzel işlemiş, Türk ve Müslüman halkın bütünleşmesine vesile olmuştur. Buradan hareketle gazete ve dergi gibi her türlü basın yayın organının halkın birlikteliğinde önemli olduğu görülmüştür. Kars'ta Rusların hâkim olduğu dönemin ardından gelen Milli Mücadele'nin devam ettiği süreçte halk zor günlerden geçmiş olduğundan dolayı basın yayın faaliyetlerine çok fazla ağırlık verilmemiş olsa da Kars'ta Varlık Gazetesi'nin çıkarılması bölgede birlik beraberlik adına önemli bir icraat olmuştur⁹.

Basın yayın faaliyetlerin birlik beraberliği arttırıcı gücü, tartışılmaz bir gerçektir. Türk basını her dönemde aynı gücü göstermiştir. Mezkur şehirde hem Rusların hakim olduğu dönemde hem de Milli Mücadele Dönemi'nde yayın faaliyetlerinin halkı birbirine kenetleme gücü, kendini Cumhuriyet Dönemi'nde de göstermiştir. Öte yandan Kars'ın sınır şehri olmasının her konuda dezavantajı yaşandığı gibi yayın konusunda da aynı şekilde sürekli sıkıntı yaşandığı görülmüş fakat Cumhuriyetin ilanı ile birlikte bölge rahata eriştiği için basın yayın çalışmaları daha ileri boyuta ulaşmıştır. Önceki dönemlerde Molla Nasrettin, Tercüman, Varlık gibi yayınların işlevini Cumhuriyet Dönemi'nde fazlası ile ve daha sistematik ve düzen arz edecek şekilde Karseli ve Doğuş dergileri üstlenmiştir. Cumhuriyet ile birlikte bilindiği üzere ülkenin her tarafında eğitim konusunda büyük bir seferberlik başlatılmıştır. Bu seferberliğin bir basamağını Halk evleri oluşturmaktadır. Çalışmamıza konu olan Karseli ve Doğuş dergileri Halk evlerinin ürünüdür. Mezkur dergiler bölgede yaşanmışlıkları her açıdan siyasi ve kültürel olarak ele almayı ve aktarmayı amaç edinmiştir. Çalışmada dergilerin Anı Şehri kısmına ağırlık verilerek tarihi akisleri ve şehrin kültürel zenginliğinin duyurulmasına çalışılmış olması ile birlikte öncesinde kısaca dergiler ile ilgili bilgilendirme yapılmıştır. Ayrıca çalışmanın fonksiyonlarından biride Anı Şehri'nin ne kadar büyük bir kıymet arz ettiğini ortaya çıkarmaktır. Bu fonksiyonun tam olarak aktarılma gayesi taşınmış ve dergilerin bütün sayıları ele alınan konu bağlamında incelenmiş, değerlendirilmiştir.

Karseli ve Doğuş Dergileri

Rusya'nın Kars'a hakim olduğu dönem boyunca Türkçe yayın çıkarılmamış, var olan yayınların %30'u Rusça, %8'i Gürcüce, %5'i Ermenice

⁹ Ali Servet Öncü, Varlık Gazetesi, (25 Ağustos 1921- 31 Aralık 1923), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s.11.

olduğu gözlenmiştir.¹⁰. Kars’a Ruslar tarafından gazete dergi gibi yayın organı sokulmamıştır. Bölgede yaşayan Türk halkının ülkede ve dünyada olup bitenleri öğreneceği bir yayın olmadığı için halk bu eksikliği derinden hissetmiş ve Türkçe yayınların önemi bu dönemde idrak edilmiştir. Çünkü Kars’ta çıkarılan tek gazete, Rusça Kars gazetesiydi, mezkur gazetenin dili Rusça olması sebebi ile Türk halkına hitap etmemiş, bu bağlamda dönem, Türk basını konusunda verimsiz ve kısır bir süreç olarak kayda geçmiştir.

Cumhuriyetin ilanından sonraki yıllarda toplumda gelişim ve kalkınmayı amaç edinen halkevleri açılmıştır. 19 Şubat 1932’de On dört halkevi birlikte açılmış faaliyete başlamıştır. Akabinde aynı amaç ile Kars’taki ilk halkevi 24 Şubat 1933’te eski Türk ocaklarından kalma binada açılmıştır¹¹. Kars Halkevi’nin çeşitli alanlardaki çalışmalarının yürütülebilmesi için birçok şubesi açılmış ve bu şubelerde bilimsel aktiviteler yapılmıştır. Şubelerden biride yayın şubesidir ki Doğuş dergisini 1933’ün Cumhuriyet Bayramı’nda çıkarmıştır¹². Doğuş Dergisi’nin yayını üç şekilde yapılmıştır. İlk serisi 1’den 27’ye kadar olan sayılarından oluşan ilk takımı, 25-35 boyunda 8 sahife olarak çıkarılmıştır. İkinci serisi 1’den 8 sayıya kadar çıkarılmış, 16 sahifeden müteşekkildir. Son serisi Haziran 1939’dan itibaren 32 sahife olarak çıkarılmıştır¹³. Yine Kars Halkevi’nin yayınlarından olan Karseli Dergisi ise halkevinin ikinci kuruluşundan sonra yayınlanmaya başlamış, ilk baskısı 1964 yılına aittir¹⁴. Derginin sahibi Başkan Dr. Budak Demiral, müdürü ise Hasan Kartari yapmıştır. Derginin basımı Kazım Paşa Caddesi numara 56/A’da bulunan Özkent Matbaasında yapılmıştır. Derginin kadrosunda şu kişiler bulunmuştur: Budak Demiral, Hasan Kartari, Mehmet Metin Ören, İlhan Akçaylı, Mahir Baranseli, Mehmet Gökkaya, Timuçin Yeniaras, Yalçın A.Özkaya, S.Yüksel Cebeci, İsmail Talınlı, İlhami Ergün, Nihat

¹⁰İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, İstanbul İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı:IX, 1978, ss.343-363.

¹¹Doğuş Dergisi, 29 I.Teşrin 1933, s.2; Cengiz Atlı, *Kars Halkevi ve Faaliyetleri*, Salkım Söğüt Yayınevi, Erzurum 2013,s.50.

¹² Doğuş Dergisi, 29 I.Teşrin 1933, s.2; Atlı, *Kars Halkevi ve Faaliyetleri*,s.148.

¹³ Sevilay Kalaycıoğlu, *Kars Gazetesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilgiler Enstitüsü, 2009, Kars, s.15.

¹⁴Karseli Dergisi, Eylül 1964, s.1.

Başta, Yüksel Turhal ve Yaşar Ergen¹⁵. Halkevinin bu iki yayın organı şehrin tarihi açıdan önemine vurgu yapan iki kaynak olarak ortaya çıkmıştır. Birçok açıdan önemli bilgiler veren iki kaynak eser bugün şehir tarihini çalışan bilim insanları için bulunmaz bir hazine olarak görev yapmaktadır.

Anı Şehri'nin Coğrafi Konumu ve Anı Adının Kökeni

Anı, Arpaçay'ın sağ kenarında ve bu nehrin Aras ile birleştiği noktaya tahminen 40 km mesafede eski bir şehir harabesidir¹⁶. Şehrin kuzeybatısında bulunan bir köy, buranın adını taşımaktadır. Anı, batısındaki Alaca Dağın eteğinde ve bu dağla doğuda Alagez ve Kızılziyaret dağları arasındaki Şüregel¹⁷ çukurluğundadır. Doğu ve Güney yanını Arpaçay, Kuzeyini kat kat yüksek surlar ve kuleler kapladığı için tarihte ele geçirilmesi hayli zor olmuştur. Türk-Ermeni sınırı Yukarı Arpaçay'ı yatağının ortasından geçtiğinden Anı'nın bütün semtleri Kars ili sınırındadır. Kuzeydoğuda Çifte Kilise, Güneyinde Kızlar Kalesi, Güneybatıda Alaca Dağ ve Malkas Hisarı bulunmaktadır¹⁸. Arpaçay üzerinde köprü ve düzenlenen yol ile İran- Azerbaycan-Karadeniz arasındaki tarihi ticaret yolunda olan Anı, tarihte uzun bir süre ticaret merkezi olmuştur¹⁹. Doğuş Dergisi'nde kaleme alınan “Kars ilindeki eski şehir örenlerinden Anı” adlı yazıda da belirtildiği gibi Anı, Şüregel veya Şöregel diye anılan ve Yahnilerle Alacadağ'dan Alagez ve Penbeg'e kadar uzanan bölgenin merkeziydi. Şüregel, Osmanlı çağı eserlerinde (Şüreg-el, Şüreg-il), Dede Korkut kitabında (Şürök), Part-Arsak eserlerinde (Şirag-Şırakavan), Batlamyüs'ün eserinde (Srakene) biçimindedir. Bölge İsa'dan yüzlerce yıl önceden Kafkasya'dan gelerek buraya

¹⁵ Aydan Gürlüyer, *1938-1960 Yılları Arasında Kars'ta Sosyo-Kültürel Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2010, s.53.

¹⁶ Gürsoy Solmaz, “Ortaçağ'da Anı Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı:6, 2006, ss.131-148.

¹⁷ Kars, Osmanlı Devleti yönetiminde iken Erzurum vilayetinin bir sancağıydı. Şüregel, Kars Sancağının bir kazasıydı. Kızılçakçak ve Akyaka'nın bulunduğu coğrafyaya Şüregel adı verilmiştir. (İlber Ortaylı, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, ss.343-363; Arzu Boy, *Kars Eğitim Tarihi, Tanzimat'tan 2015'e* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2016, s.71.

¹⁸ Doğuş Dergisi, Şubat 1940, Sayı:9-50, s.6; Selçuk Ural ve Diğerleri, *Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi*, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011, s.144.

¹⁹ Doğuş Dergisi, Şubat 1940, Sayı:9-50, s.6.

yerleşen Alan (Sırak) Türk boyunun adını taşımaktadır. Bu gerçek Arpaçay boyunun Türklerin olduğunun bir ispatıdır²⁰.

Anı²¹ adının gerçek menşei araştırılacak olursa çevresindeki bütün eski yer adlarının (Kars, Şüregel, Pekran, Alagez, Gümürü, İravan) Türkçe olmasından hareketle Anı adının Türkçe olma ihtimali çok yüksektir. Ayrıca Anı içerisinde çivi yazılı taşların çıkmasından ve görünüşünün İsa'dan çok eskileri çağrıştırmamasından Batı Türkistan'daki büyük Türk medeniyet merkezi olarak bilinen Ano adına adaş olduğu da düşünülmektedir. Başka bir rivayete göre; Anı adı Sümerlerde görünen Ulu Tanrı- Gök Tanrı (Anu)'dan gelmektedir²². Kars ilindeki eski şehir örenlerinden Anı adlı yazıda da belirtildiği gibi Anı şehrinin adının doğrusu bütün Kars ili ve çevresinde söylendiği gibi Anı'dır. Batı eserlerinde Ani diye bilinmesine rağmen doğru yazılışı Anı'dır²³.

Ayrıca Anı adının miladın ilk yüzyıllarında bilinmesi, (Bardesan, Agatang, HorenliMoses)'in yazıları, Hristiyanlığın Aras boyunda ilk olarak 305'te Part Türkleri tarafından kabul edilişi, ardından kiliselerin yapılmaya başlanması, Anı adının Ermenilerden geldiği tezini çürütmektedir²⁴.Öte taraftan Dede Korkut Kitabelerinde burası Oğuz bölgesi sayılmaktadır. Anı ve Kars'ın Ön Asya'da en eski oğuz yurdu olduğu 16. yüzyılda yazılmış bir eserde ortaya koyulmuştur. Bayburtlu Osman, Tevarih-i Cedide Mir'ai Cihan adlı eserinde oğuzlardan bahsederken Gök Alp Han'ın karındaşları Bayındır Hanı, Horasan'dan çıkıp Kars'a Anı'ya gelerek, Gürcülerle savaşıp Tiflis'i aldılar demiştir²⁵.

Genel Olarak Anı Tarihine Bir Bakış

V. asırda Anı'dan bir kale olarak bahsedilmiştir. Kamsarakan hanedanı Anı' da bir hisar inşa etmiştir. Bu hisarın, kayalar üzerine harçsız taşlar ile

²⁰ Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, Sayı:8-(49), s.5.

²¹ Çok uzun yıllar boyunca bu şehrin tarihi yapılarının Ermeni eseri olduğu propagandası yapılmıştır. İstanbul'daki Türk-Ermenileri de ticari firmalarında bu adı kullanmaya başladı. Gümüşten resim çerçevelerini bütün Türkiye kuyumcularına göndererek sattıran bir kuyumcu Ermeni Ani adını ambalaj kutuları faturalarına yazmağa devam etti(Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982, s.3).

²² Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, Sayı:8-(49),s.5.

²³ Doğuş Dergisi, Şubat 1940, Sayı:9-50, s.6.

²⁴ Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, sayı:8-(49),s.5.

²⁵Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, sayı:8-(49),s.5.

oturtulmuş olan temelleri, İçkale'de yapılmış olan hafriyat esnasında meydana çıkarılmıştır. Bu inşaatın en eski kısmını, Hisar'dan önce inşa edilmiş, sonradan hisarla birleştirilmiş ve Kamsarakanlar tarafından aile mabedi olarak kullanılmış olan kilisenin teşkil ettiği dergi sayfalarında belirtilmiştir²⁶.

Bagratlılar²⁷ 9.yüzyıl ortalarından itibaren yüzaltmış yıla yakın burada müstakil bir devlet kurmuşlardır. Kamsarakan Hanedanı Bagratlılardan daha önce yaşamıştır. Bölgede yapılan kazılarda 5. Yüzyılda Kamsarakanlıların burada yaşadığı bilinmektedir²⁸. Kamsarakanlılar Anı'da bir hisar inşa etmiştir. Anı'da bulunan iç kalenin Arsaklı(oğuz Hanları) Hanedanının bir kolundan gelen ve Digor ile Kağızmanderesine 311 yılında yerleşerek buralara hâkim il beğleri Arşavir adıyla anılan “Arşarunik” veya Kamsarakan adlı Oğuz İlbeğleri ailesinden kaldığı bilinmektedir²⁹.

Anı 7. yüzyıl sonunda Arasın yukarısını istila eden Arap idaresine girmiştir. Arpaçay boyunca Arap idaresi başlayınca Arap askerleri bu bölgenin ikliminden dolayı burada pek tutunamamışlardır. Akabinde Maverünnahardan gelme Türkler, akınlarla onların yerlerini almaya başlamışlardır³⁰. Bagratlılar ise Abbasilere karşı ayaklanma başlatmışlar, bu ayaklanmadan sonra Bagratlılar, Abbasilere bağlı kalmak şartıyla Anı'daki patrikliği beyliğe çevirmiştir. 1038'de Selçuklu şehzadelerinden Arslan Hanın oğlu Kutalmış Bey, Aras Nehrinin kuzeyindeki ülkeleri (Şirvani Gürcistan) ele geçirince Anı Bagratlıları'na yaklaşmıştır. 1045'te ise Anı Bagrat Beyi II. Kakik, Selçuklu akınlarına dayanamayacağını anlayınca Anı'yı Bizans'a bırakmış ve Bizans, Kars ve Anı'yı Anı Eyaleti olarak idareye başlamıştı. Böylelikle Bizans, Şeddathlı Hanlıkları ve Tiflis Beyliği gibi Müslüman Türk devletlerine sınırdaş olmuştur. 1048'de ise Bizans ve Selçuklular arasında yapılan Pasinler Savaşı'nı Selçukluların kaybetmesiyle Bizans ordusu ilerlemiş ve Şeddathlılara saldırmıştır. Bunun üzerine Selçuklular ve Şeddathlılar birleşerek Kars'ı kuşatmışlardır. 1055'te

²⁶Solmaz, *Ortaçağ'da Anı Kalesi*, ss.131-148.

²⁷Bagratlılarda idare Ermenilerde fakat Türk menşeli oldukları iddia edilmektedir. (Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, sayı:8-(49),s.5).

²⁸ Ermeni tarihçileri Kamsarakanlılar'ın Ermeni olduğunu iddia ederken Kırzioğlu bunların Arsak ve Part Türklerinden gelen bir aile olduğunu ifade etmektedir. Bu tez doğru ise Türkler daha önce Anı şehrinde yaşamıştır. (Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, sayı:8-(49),s.5).

²⁹Solmaz, *Ortaçağ'da Anı Kalesi*, ss.131-148.

³⁰ Doğuş Dergisi, II.Kanun 1940, Sayı:8-(49),s.5.

Selçuklu ordusu yeniden Anı'yi kuşatmış, yine alamamıştır. Son olarak 1058'de Kars ele geçirilmiş ama Anı alınamamıştır³¹.

Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin yerine geçen Alparslan, 1064 yılının başlarında Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiştir. Oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk'ü ileri göndermiştir. Akabinde Selçuklu ordusu ilerleyerek Gümrü ve Tiflis arasındaki küçük Hristiyan beyliği, Şavşat, Ahıska, Ahılkelek ele geçirmiştir³².

Etrafı surlarla çevrili, yüzbinden fazla askerle korunan Anı'nın ele geçirilmesi çok güç olmuştur. Alp Arslan Türk ordusuyla beraber Anı üzerine yürümüş, Anı kalesi ele geçirilmiştir. Mücadele esnasında kaleyi ele geçirmek çok zor olmuştur³³.

Alparslan'ın Anı surları önündeki nutku şu şekildedir: “Sizin gibi bir askerin hükümdarı bulunduğumdan dolayı övünüyorum. İlk tahta geçtiğimde memleketin ufuklarını saran ihtilal bulutlarını erlik kılıçlarınızın şimşegi ile dağıtarak vatani korudunuz. Bugünkü gün dahi Alem-i İslamiyet karşısında düşmana keskin cihat kılıcınızı göstermenizi bekliyor. O halde hem hakkıyla vatani koruma hem de kelime-i şehadet sancağını yükseltmek gibi iki kutlu vazife yapmış olacaksınız”. Düşmanımız çokluk ise de aslanca saldırınıza dayanamayacağınızı bilirim. Çünkü onlar vatanlarını değil hayatlarını korumaktan başka bir şey düşünmeyen korkak adamlardır. Siz ise yaşamının iğreti olup asıl şerefın din yolunda çarpışma uğrunda can vermek şerefinden ibaret olduğunu bilen aslanlarsınız. Şu kılıcı tutmakta olan elimde kuvvet almayıncaya değin uğraşacağım. Dinini vatanını padişahını seven arkamdan gelsin”³⁴.

“Sultan Alparslan ve Anadolu'nun Türk yurdu oluşu” başlıklı yazıda belirtildiği gibi; Yirmi beş günlük kuşatmanın ardından 16 Ağustos 1064 pazartesi günü Alp Arslan şehrin anahtarını almıştır. Alp Arslan şehre girince en büyük katedral üzerindeki hacı indirerek hilali diktirmiş ve buraya Fethiye Cami

³¹ Doğuş Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51), s.4.

³²Doğuş Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51), s.4.

³³ Doğuş Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51), s.6; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara, 1998, s.257.

³⁴ Kareli Dergisi, Ağustos 1966, sayı.25, s.15; Doğuş Dergisi, Mart 1940, sayı:10(51), s.7.

adı verilmiştir. İlk Cuma namazı burada kılınmış, böylelikle Bizans'ın kapıları Türklere açılmıştır³⁵.

Anı'nın alınması Mükremin Halil Yınanç'ın "Selçuklu Devri II", adlı eserde şu şekilde geçmektedir; *"Yirmi yıldan beri Bizans İmparatorluğuna bağlı bulunan Anı'da Bizans dükü ünvanını taşıyan Bagrat adlı bir asilzade ile Kirkor adlı bir Gürcü vali burayı kayırmaya ve korumaya memur olmuştur. Burası duvarlarla çevrilmiş ve berkleştirilmiş olup, üç yanından Arpaçay'ı sularıyla çevirmiştir. Yalnız bir yanından açıktır. Alp Arslan, şehir duvarlarının yüksekliğinden daha yüksek burçlar yaptırıp şehri sıkıştırmıştır. Duvarların birkaç yanından surla açıldı. Bununla birlikte yapılan saldırılar başarıya ulaşmadı. Alp Arslan geri dönmeye karar verdi. Fakat duvar gediklerinden içeri girmiş olan Türk kavgacıları yavuz bir saldırma ile şehrin alınması imkanını sağladılar. Sultan şehre taarruz buyruğunu verdi. Büyük bir yürüyüş ile şehre girdiler"*³⁶.

Anı'nın fethiyle Anadolu'nun Türk yurdu olma yolundaki en büyük adım atılmıştır. Bu şehrin alınması 1071'de Malazgirt zaferinin temeli olarak düşünülebilir. Bizans'ın doğu bölgesinde manevi değeri yüksek olan ve kutsal kabul ettiği bu şehrin Türkler tarafından ele geçirilmesi Müslümanlar arasında sevinçle karşılandığı kadar Hristiyanlar arasında üzüntüyle karşılanmıştır.

Alparslan, Anı'yı fethettikten sonra 951'den beri Aranda (Karabağ, Gence ve Nahçıvan) hakim olan yerli Türklerden Şeddatlı Hanlarından Gence hanına vermiştir³⁷. Bu tarihten sonra Anı'da Şeddatlı Hanlığı kurulmuştur. Anı'deki Ebul

³⁵Karseli Dergisi, Ağustos 1966, Sayı:25, s.6; Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982, s.3.; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İşıl Matbaası, İstanbul, 1953, s.3027; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.258; Urfalı Mateos Vekayi-Namesi 8952-1136; ve papaz Grigor'un Zeyli, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, 2000, s.121; CHP Yayınları, Kars, Yeni sabah Matbaası, İstanbul, 1943, s.19; Sadık Atak, *Doğunun Kapısı Kars*, İbrahim Horoz Matbaası, İstanbul 1946, s.5; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum Kars Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2000, s.81.

³⁶ Doğuş Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51), s.8.

³⁷ Alparslan Kars üzerine yürüyeceği zaman burada bulunan Vanand Kralı Şahansah Abbas'ın oğlu Gagik, cizye vermeyi kabul ederek Selçuklulara bağlandı. Gagik ile anlaşma sağlanınca Alparslan İran'a hareket etti. Bizans, Gagik Abbas'ın Kars'ı Bizans'a bırakması üzerine kendisine Kapadokya'dan bir yer verileceğini söylemesiyle Gagik Abbas oraya yerleşti ve Kars Bizans'a kaldı. 1071'de burası kesin olarak Selçuklulara bağlandı. (Kırzioğlu, *Kars Yaylası*, Atatürk üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1964, s.12; Ural ve Diğerleri, *Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi*, s.144).

Muammaren Camisi'nin minaresinin 1198-99 Şeddatlılar tarafından yapılması burada Şeddatlı hakimiyetinin 1200 yıllarına kadar sürdüğünü göstermektedir. Bu sürece kadar Anı bir dönem Gürcülerin eline geçmiş, Şeddatlı Fadlun, Saltuklularla anlaşmış, uzun bir kuşatma sonrasında Anı tekrar ele geçirilmişti. Gürcüler tekrar 1153'te Kars ve Erzurum'u ele geçirmiş olsalar da Saltuklularla yapılan anlaşmada geri alınmıştı. 1154'te Gürcüler, tekrar Anı Şehrini ele geçirmiş, Saltuklular ve Şeddatlılar Gürcülere karşı birlikte hareket etmişlerdir. 1162'de Gürcüler Şeddatlılara son vermiştir. Bu süreçten sonra Anı Şeddatlılarına Azerbayca'nın yardımı ulaşmış, Anı Gürcülerden kurtarılmıştır. Azerbaycan Hanı Eldegez döneminden sonra Gürcüler tekrar Anı'yı ele geçirmişlerdir. 1200'de Gürcü akınlarının sıklaşmasıyla Selçuklu hükümdarı, Erzurum ve Kars'ı zapt etmiş, Gürcü ordusu bozulmuştur³⁸.

1239 yazında Moğollar Anı üzerine yürümüş ve Kars ve Anı'yı yağmalamışlardır³⁹. Anı yüz yıl Moğol idaresinde kaldıktan sonra İlhanlılara geçmiştir. İlhanlı hükümdarı Ebu Sait Bahadır Hanın (1318-1319)'da Anı'de bir cami duvarına kazdırdığı ferman, vergi yüzünden reyanın mağdur olduğu yazılı bir şekilde bulunmuştur⁴⁰. Moğollardan sonra büyük Türk birliği arzusuyla Ön Asya'ya geçen Timur, 1386 yazını Tebriz'de geçirmiştir. Yirmi yıl süresince Anı Timurluların elinde kalmıştır. Timur'un ölümünden sonra Ön Asya'da kurulan egemenlik çabucak bozulmaya başlamış ve Karakoyunlu Hanı Kara Yusuf 1406 yazında Kars ve Anı'yı ele geçirerek Gürcistan üzerine yürümüştür. 1466 yılına kadar Karakoyunluların hakim olduğu Anı şehri daha sonra Akkoyunluların hakimiyetinde kalmış, 1502'de ise Anı'yı kapsayan Aras bölgesi Safavilerin eline geçmiştir. Ardından 1514'te yapılan Çaldıran Savaşıyla Anadolu topraklarına katılmıştır⁴¹. III. Murat Dönemi'nde 1579'da şeneltmiştir. Anı Kalesi 1639'daki Türk- İran Antlaşmasıyla iki taraf arasındaki kalelerin yıkılmasıyla bozulmuştur. 1647 Evliya Çelebi, 1647'de Kağızman'dan Erivan'a geçerken Anı için harap ve küçük bir kale yakıştırmasını yapmıştır⁴².

³⁸Doğuş Dergisi, Haziran-Temmuz 1940, Sayı:54-55, s.28.

³⁹Yurt Ansiklopedisi, Kars, Anı Yayıncılık, İstanbul 1982, s.4492; Kars Valiliği, *Cumhuriyetin Yetmiş Beşinci Yılı Kars Belgeseli*, Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1998, s.24.

⁴⁰Doğuş Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57, s.17.

⁴¹Doğuş Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57,s.18; Tarhan Toker, *Kars, Coğrafya, Tarih, Ekonomi*, Kars Basımevi, 1939, Kars, s.106.

⁴²Doğuş Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57,s.18;

Anı Şehri'nin Bilinmeyen Yönleri

Anı Şehri'nin kimse tarafından açıklanmayan gizemli yönleri, günümüzde hala esrarını korumaya devam etmiştir. Yapılan kazılar sonucunda, yıllar öncesinde var olan bir şehrin günümüz teknolojisine sahip olması hakikaten dikkatleri cezbe etmiştir ki bugün bile Anı Şehri'nin geçmişte var olan özelliklerine sahip olmayan birçok şehir bulunmaktadır. Anı Şehri'nin, Karseli ve Doğuş Dergilerinde yapılan taramalar sonucunda ilginç ve hala esrarını korumaya devam eden yönleri aşağıda sıralanmıştır.

Anı şehrinde yapılan kazılarda ilkel devirlere ait pişmiş toprak kapların içerisinde bulunan çeşitli eşyalarla birlikte kolye olarak kullanıldığı sanılan akikten yapılmış boncuk taneleri çıkmıştır. Bu boncuklar şifa aracı olarak kullanılmıştır. Bu boncuklar Kars müzesine toprak bir güveç içerisine getirilmiş, müzede sergilenmiştir. Müzeyi ziyarete gelen bir hanımefendinin gözü bağlı bir şekilde bu boncukları alarak gözünün etrafında dolaştırdığı ve gözüne masaj yaptığı görülmüştür⁴³. Anı'den getirilen boncukların şifahi yanının olduğu düşüncesi ile hareket edilmiş olması, Anı Şehri'nin kutsal kabul edilmesi ile ilgili olarak toplumda oluşmuş bir yargıdır. Kutsallık şifa aracı olarak görülmüş ve Kars ve çevresindeki insanların kafasında bu şekilde bir yer edinmiştir.

Şehrin kutsallığına yönelik inanın yanı sıra halk arasında efsaneleşmiş bazı olaylar uzun yıllar boyunca anlatılmıştır. Şehrin ne zaman ıssız bir şehir haline geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında meydana gelen depremlerle ıssız kalmış olma ihtimali yüksek kabul edilmiştir⁴⁴. Kars ve çevresinde çıkan efsaneye göre; harabe halinde olan şehrin imar edilmesi imkânsızdır. İmar edilirse dünyanın harabeye dönüşeceği öngörülmektedir. Yine başka bir inanca göre; Anı Şehrinin bir sahibi olduğu düşünülmüş, şehrin sahibi Urampapa adında bu adam yattığı yerden yedi yılda bir kalkarak, yedi olayın gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili bilgi sahibi olmak istermiş. İnanişe göre Urampapa'nın cevap aradığı sorular şu şekildedir: Göğe merdiven oldu mu? Denize köprü oldu mu? Deveye nal oldu mu? Yumurtaya kulp oldu mu? Anı şeneldi mi? Sorularına olumsuz cevap alan Urampapa'nın

⁴³Karseli Dergisi, Haziran 1966, Sayı:23, s.7.

⁴⁴Doğuş Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57, s.17.

tekrar yattığına inanılmış⁴⁵. Sorulara bakıldığında gerçekleşmesi imkânsız olarak görülen olaylardır. Bu olayların gerçekleşmesi ile Anı'nın şenlenmesi aynı derecede imkânsız görülmüştür. Efsaneye göre Urampapa'nın soruların cevabının olumlu olması durumunda uykuya dalmayacağı ve kötü olayların vuku bulacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda şehrin harabe haline alışan halk, birazda şehrin bu halinden memnuniyet duymuştur.

Kars ve civarı için dönüm noktası olarak görülen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından sonra Kars ve çevresi Rus yönetimine geçince doğal olarak Anı Şehri Rus yönetimine girmiştir. Bu tarihten sonra orada kazı yapan Petresburg akademi üyesi İslami eserler düşmanı olarak bilinen Petresburg Üniv. Prof. Dr. Nikola Mar, kazıda topladığı eserleri müze haline getirmiş, Müslüman akidelerine uygun olmayan eşyaları bu müzeye doldurmuştur. Daha sonra giderken bir kısım eseri de Moskova ve Erivan müzelerine götürmüştür⁴⁶. Milli mücadele Döneminde Doğu cephesinde yapılan mücadeleler sonucunda Anı Şehri Türkiye sınırlarında kalınca buradaki Müslüman halk Ebu'l Muammeran Cami kutsallığını kaybetti diyerek burada namaz kılmamıştır. Halkın bu tutumunun ardından daha sonraki yıllarda kazı heyeti ve halkevinin yardımıyla içerisi temizlenmiştir⁴⁷. Görüldüğü gibi halk kutsal kabul ettiği bir mekânın inançlarına uygun olmayan eşyalar ile doldurulması üzerine kutsallığını kaybettiğini düşünmüş ve cami temizlenen kadar ibadeti uygun görmemiş, temizlenmesinin ardından ibadete devam etmiştir.

Anı Şehri ile ilgili en çok dikkat çeken özelliklerden biri dönemine göre büyük teknolojik vasıflara sahip olmasıdır. Halk arasında söylenenlere göre Anı'ya az bir mesafede bulunan bir yaylada ineklerin sütleri yeraltından borularla Anı'ya akıtılmış ve bu sütler bir havuzda toplanarak halkın inek sayısına göre litre hesabıyla taze olarak köylülere taksim edilmiştir. Bugün bile bu tür bir teknoloji yokken bundan yıllar önce Anı Şehri'nde ileri teknolojinin izlerine rastlanılmıştır⁴⁸. Teknolojik yönleriyle mezkûr şehrin dünyada nadir olan antik kentlerden bir olduğu aşikârdır.

⁴⁵ Doğuş Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57, s.20.

⁴⁶ Karseli Dergisi, Ekim 1965, Sayı: 15, s.13; Fahrettin Kırzioğlu, *Anı Şehri Tarihi*, San Matbaası, Ankara 1982, s.3.

⁴⁷ Karseli Dergisi, Ağustos 1966, Sayı:25, s.19.

⁴⁸ Karseli Dergisi, Ekim 1965, Sayı: 15,s.13.

Teknolojik özellikleri ile çağına göre ileri bir seviyede olan Anı şehrini ayrıcalıklı kılan taraflarından biride turizmin ve ticaretin en üst seviyede olmasıdır. Turizm bundan sekiz asır önce Anı şehrinde ele alınmış, burada bulunan Manuçehr Cami duvarında; Bezirgân, tacir ve yabancılara yapılacak muamelelerin ne olacağını, alışverişte nelere dikkat edileceği belirtilmiştir. Son yıllara kadar cami duvarına asılı olan kitabe, turizmin Anı'da gelişmiş olduğunun en güzel izlerinden biridir⁴⁹. Kitabe hem şehrin ticaret merkezi olduğunu gösteren bir imare hem de ticarete hangi kıstaslara özen gösterildiğinin bir simgesidir.

Anı Şehri'nin birçok özelliği ve mevcut mimari yapılarından bazılarının hangi döneme ait olduğu hala tartışma konusudur. 1200'lü yıllara kadar Anı'de hüküm süren Şeddatlılar,⁵⁰ şehirde önemli icraatlara imza atmışlardır. Şeddatlılar Dönemi'nde Alacadağ'dan sağlam toprak borularla halk arasında "Pöhrenk" denilen içme suyu getirilmiştir. Ayrıca Anı'da bulunan Aslan kabartması, Ebu'l Muammeran cami, İki başlı kartal, öküz başını yakalamakta olan çifte kartallar ve doğan gibi kuş kabartmalar bulunan yapılar, birtakım kümbet ve çoğu kufi yazılı yüzlerce sandık biçimindeki mezar taşları XI ve XII yüzyıllara ait olduğu anlaşılan yazıt ve bedenler Şeddatlılardan kalmadır⁵¹.

Tarihte bazı şehirler vardır ki onların ele geçirilmesi imkânsızdır ama imkânsızı başaracak biri çıktığında imkân kendiliğinden oluşur. Bu bağlamda Anı şehri bulunduğu çağın aletleri ve edevatıyla yıkılamayacak derecede birtakım kaleler ile çevrilmiş, ele geçirilmesi imkânsız bir şehirdi. Aras'ın Arpaçay ırmağı ve Anı çayının ortasında bulunuyor ve içerisinde yüzbinlerce kişi oturuyordu. Alparslan şehri ele geçirmeye geldiğinde askerleri bir yere toplayarak işgal nutkunu okumuş ve nutkun okunmasıyla birlikte Türk askerleri denizler gibi coşup taşmış, yapılan mücadele sonunda şehre girilmiştir⁵².

Anı Şehri ile ilgili bilinmeyen yönlerinden biride şehrin ele geçiriliş tarihinin Cumhuriyet Dönemi'nde belli bir tarihe kadar törenlerle kutlanmasıdır.

⁴⁹Karseli Dergisi, Ağustos 1966, sayı:25, s.8

⁵⁰Şeddatlılar 951'de Muhammet İbn-i Şeddat tarafından Bugün ki Ermenistan sınırlarında olan Duvin'de kurulmuştur. 1072'de Melikşah'ın ölmesiyle birlikte bölgede huzursuzluk baş göstermiştir. Şeddatlılar Anı ve Gence olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 1161'de ise bölgeye Gürcüler hâkim olmuştur. (Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1953, s.401).

⁵¹ Doğuş Dergisi, Haziran-Temmuz 1940, sayı:54-55,s.28

⁵²Doğuş Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51), s.8.

16 Ağustos 1064'te Selçuklular tarafından Anı Şehri'nin fethi Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde atılan ilk ve en önemli adımdır. Bu fetih tarihinde sonraki yıllarda Kars'ta kutlamalar yapılmıştır⁵³.

Şehir ile ilgili önemli bir ayrıntıda bin bir kilise tanımıdır. Eskiden halk arasında kalma bir geleneğe göre burada bin bir kilisenin bulunduğu rivayet edilmiştir⁵⁴. Oysa kilise sayısı bu kadar değildi. Bir gelenek olarak Türkler on veya on beşten fazlasına kırk, kırktan fazlasına seksen ve daha fazlası için bin bir tabirini kullanmış, günümüze yansması bin bir kilise şeklinde olmuştur.

Anı Şehrine Yapılan Ziyaretler

Eski tarihlerden itibaren kültür çeşitliliğine ve tarihi zenginliğine doyum olmayan Anı Şehri'ni, yurt içinden ve yurt dışından çok sayıda insan görmeye gelmiştir. Bunlardan biride 06.09.1963'te Kars müzesine gelen Prof. Dr. Kemal Balkan ve Ankara Arkeoloji Müzesinden Aykut Cinaroğlu'dur. Balkan ve Cinaroğlu, Kars müzesine gelerek burayı gezmek istemişlerdir. Tarihi eserlere ilgisi olan bu kişiler müzeyi büyük bir heyecanla dolaşmış, üç camekânlı dolapta bulunan tarihi eserlerin Anı'dan geldiğini öğrendiklerinde hayretler içinde kalmışlardır. Ardından hemen Anı'yı görmek istediklerini söylemişlerdir. Balkan, şaşkınlığını gizleyememiş ve bu eserlerin Anı'dan geldiğine inanmamıştır⁵⁵. Anı'ya gitmek üzere yola çıkıldığında büyük bir sabırsızlık içindeydiler. Yolculuk bitmiş ve çeşitli milletlere baş şehirlik yapmış, onların hatıralarını saklayan nadide eserlerle süslenmiş, altın devirler yaşatmış, kaleler kervansaraylar tapınaklar şehri olarak tanınan Anı'yı gören Balkan ve yanındakiler adeta büyülenmişlerdir⁵⁶.

Anı'ya ziyarette bulunanlardan biride Türk hayranı olan Prof. Dr. MercelBeck'dir. Ağustos ayında yirmi iki kişilik bir grupla Kars'a gelmişlerdir. İlk geceyi Kars'ta geçiren Beck, ikinci günü Anı'ya doğru yola koyulmuşlardır. Yolculuk esnasında tozlu yollara rağmen hem kendi ve hem eşşher adımda çayıra, çimene dağlara ve tepelere hayran kalmıştır. Bu heyet ilk gün üç, ertesi gün beş

⁵³Karseli Dergisi, Ağustos 1966, Sayı:25, s.4.

⁵⁴Solmaz, "Ortaçağ'da Anı Kalesi", ss.131-148.

⁵⁵Karseli Dergisi, Ekim 1964, Sayı:3, s.12.

⁵⁶Karseli Dergisi, Ekim 1964, Sayı:3, s.12.

saat Anı'yı tetkik etmişlerdir. Ayrıca Anı halk odası tarafından misafirler çok güzel ağırlanmış ve halk oyunları gösterisi yapılmıştır. Beck, Anı'nın beklediğinden daha iyi bir yer olduğunu söylemiş, konuşmasına şunları eklemiştir: *“Bu muazzam harabe şehir bakımsız bırakılmış eserler harap olup gidiyor, İsviçre'ye dönüşümde ilgililerle temasa geçeceğim Büyük Katedral (Fethiye Cami) ve Gregor Henentz kiliselerinin restorasyonu için milli fonundan iki milyon frank (tahminen beş milyon Türk parası) ve ehli elemanlar temin etmeye çalışacağım. Böylelikle bu iki eser kurtulabilir”*⁵⁷. Beck, Anı Şehri'nin önemini kavramış, restorasyonu için çaba göstereceğini dile getirmiş fakat sonucu ile ilgili dergilerde bir malumata rastlanmamıştır. Anı Şehri'nin kıymeti görüldüğü gibi birçok devlet adamının dikkatini çekmiş ve şehre gereken kıymetin verilmediğini görülmüş, destek olmaya çalışılmıştır. Fakat bugün mezkûr antik şehre bakıldığında gereken kıymetin verilmediği aşikârdır.

Anı Şehri'ndeki Tarihi Eserlerden Bazıları

Anı, bulunduğu konum itibarı ile hem tarihi hem coğrafi olarak büyük önem teşkil etmiştir. Çok sayıda millete ev sahipliği yaptığı için kültürel dokusu çeşitlidir. Şehirde yaşayan her millet Anı Şehri'nde kendinden bir anı bırakmıştır. Dolayısı ile şehirdeki tarihi eserler, çeşitlilik ve farklılık arz etmiştir. Aşağıda şehirde bulunan tarihi eserlerden, dergi sayfalarında yer verilmiş olan eserler ele alınmıştır.

Anı'da içeriye giriş için altı kapı mevcut olup, bunlardan ikisi Acem Ağılı ve Mığmığ deresi kapılarıdır. Bu kapılar fazla işlek olmayıp Arpaçay tarafına doğrudur. Diğer bir kapı ise batı tarafında suyolu kapısıdır. Bu kapı da pek kullanılmamaktadır. Kuzeye bakan üç kapıdan giriş istikametine göre sağdakine çifte beder, soldakine hıdrellez kapısı, ikisi arasındaki kapıya orta kapı denilmiştir. Bu kapıların üçü de işlek olmasıyla birlikte en fazla orta kapı kullanılmaktadır⁵⁸.

Doğuş Dergisi'nde yer alan “Anı yıkıntıları üzerine incelemeler” başlıklı yazıya göre;“Sultan Sarayı” denilen yapının bir tarafında büyük bir salonun

⁵⁷Karseli Dergisi, Eylül 1965, Sayı:14, s.5.

⁵⁸Karseli Dergisi, Ekim 1965, Sayı:15, s.13.

üzerinde “F” harfi yazılıdır. Salonda kiremitten yapılmış kireçli kaynatma havuzu ve havuzun altında iki tarafta iki boru mevcut olup, boruların birisi demir, diğeri topraktır. Havuzun az ilerisinde bulunan hacın yanında oturma yerleri yapılmıştır. İlerde odada Fransızca “Y” harfinin yazılı olduğu hamam olarak kullanılan mekandasoğuk ve sıcak suların gitmesine yarayan borular mevcuttur. Ayrıca turuncu taştan yapılmış bir salonda Fransızca “D” yazılıdır. Burası müze olarak kullanılmıştır⁵⁹. Sarayın bir köşesinde bulunan “B” yazılı mekân, halk tarafından duvarlarla odalara ayrılmıştır. Bu duvarın altında yalçın kaya olup, altında birkaç kuyu kazılmıştır. Kuyular düşman saldırısından korunmak amacıyla yapılmıştır⁶⁰.

“Saray Kilisesi” adı verilentarihi yapı, yedinci asırda yapılmıştır. Kilisede bulunan kitabe 622 yılına aittir ve kilisede bulunan keşişlere ait kafa figürleri insan şeklinde ve taştan yapılmıştır. Kilisede tavşan şekilleri ve Sultan Süleyman’ın mührü bulunmuştur. Güney duvarında Hazreti İbrahim Aleyhisselamın oğlunun Cenabı hakka karşı kurban kesileceği merasimin resmi vardır. Sonraki zamanlarda kilisenin şimal tarafına ek bir bina yapılmıştır⁶¹.

Anı Şehri’ndeki bir diğer yapı olan Yarım Ada’nın bir kısmı duvarlarla çevrilmiştir. Güney batısında bulunan iki kule iki kızın buradan düşüp ölmesinden sonra bu isimle anılmaya başlamıştır. Ayrıca burada 12. ve 13. Yüzyıllardan kalma İvan ve Zahari kardeşlerin çağına ait bir kilisenin harabeleri mevcuttur. Kilise etrafında ise manastır kalıntılarından birkaç odacık bulunmaktadır⁶².

Dergi sayfalarında rastlanılan, Selçuklu mimari özelliklerini bir arada bulunduran “Selçuklu Hanı” adı verilen yapı, 12. asırdan kalma devrin en güzel örneklerinden olan hanın tamamı ayakta değildir. Sonradan doğusuna eklenen kilise ile bu yapının Türklere ait olmadığı söylenmiş olmasına rağmen yapı Selçuklulara ait olduğunu bağıra bağıra dile getirmektedir. Güneye bakan kapısı ile cephe duvarı boydan boya Selçuklulara has kabartma ve oyma motifleriyle kırmızı siyah taşlarla süslenmiş, giriş kapısının her iki yanından kademeli olarak başlayan ayna oymaları tepede dik kemer halini alarak bir cami mihrabını andırmaktadır. Buna paralel olarak yükselen sütunlar ile yıldız meydana getiren

⁵⁹ Doğuş Dergisi, Ağustos 1936, Sayı:31, s.4.

⁶⁰ Doğuş Dergisi, Ağustos 1936, Sayı:31, s.6.

⁶¹ Doğuş Dergisi, Ağustos 1936, Sayı:31, s.6.

⁶² Doğuş Dergisi, 23 Nisan 1936, Sayı:28, s.8.

halat ve saç örgü dipleri lale motifleriyle, pencere kenarlarına kadar hatta cephedeki en ufak kemerlikler dâhil her yan ve her taş süslenmiş ve işlenmiştir. Eser, Anadolu'daki Selçuklu eserlerinin bütün güzelliklerini bir araya toplanmıştır⁶³.

“Anı yıkıntıları üzerine incelemeler” başlıklı yazıda ifade edildiğine göre; Yukarı şehrin güney tarafında bulunan “Küçük Kale Kilisesi” yapılış itibarıyla 11.yüzyıla aittir. Tertibatı pek zengin olmamakla beraber altın yaldızlıdır. Yapılış tarihi ve davul şeklinde yuvarlak olmasına bakılırsa diğer kiliselerden sonra yapılmıştır⁶⁴.Kale Kilisesi'nin güneydoğusunda birçok bölüm vardır. Kapıların hücrelere geçen yerlerinde insan başları bulunmaktadır. Kilisenin bir kısmında manastır bulunmaktadır. Manastır pek büyük olmayan kilisenin bir kısmını teşkil ederken, kilisenin sağ tarafına geçmek için dereye inilmektedir⁶⁵.

“Simbat Duvar Hisarı”, şehre uzak bir mesafede, şehrin kuzeydoğusunda bulunan büyük ve mühim bir hisardır. Mezkûr hisarın 989'da Rus çarları tarafından yapılan duvar kısmıyla alakası yoktur. Şehrin doğu tarafında görünen bir sıra ince duvar Simbat yapılarının artıklarıdır. Savaşlarda yıkılmaması için sonradan duvarın kalınlığı arttırılmıştır. Gelip geçen tüm hükümdarlar şehrin tahkimine büyük önem vererek bir şeyler eklemişlerdir. Halen muhafaza edilen kulelerin üzerindeki yazılardan, halkın hatta kadınların bilekule yaptıkları anlaşılmıştır. 92 numaralı Mihatun Kulesi, 45 numaralı Şanos Kulesi'ndeki tarihi yazılar bunu ispat etmiştir. Hisarda bulunan kulelerde iki üç katlı meskenler bulunmuş ve mevcut kulelerin birbirine bir merdivenle bağlı olduğu görülmüştür. Kulelerde birçok mazgal olup, ayrıca duvarlar kabartma resimlerle süslenmiştir. Gerek yapılış gerek yontulan taşlarla kullanılan malzeme insanı hayrete sevk ettiği dergide dile getirilmiştir. Duvarların birçok yeri eski zaman silahlarıyla tahrip edilmiş ve duvarlarda çok sayıda kule bulunmuştur⁶⁶.

Şehirdeki diğer bir yapı olan “Anı Müzesi”, şehrin en güzel binası olarak kabul edilmiştir. Bina, iki katlı ve kırmızı taştan yapılmıştır. 12. Yüzyılda burası düzeltilerek üzerine bismillah yazılmış ve bir mescide çevrilmiştir. Mescidin içi

⁶³Karseli Dergisi, Ağustos 1966, sayı:25, s.9.

⁶⁴Doğuş Dergisi, Eylül 1936, sayı:32, s.4.

⁶⁵Doğuş Dergisi, Eylül 1936, sayı:32, s.4.

⁶⁶Doğuş Dergisi, İkinci Teşrin 1936, Sayı:33, s.16.

caddeye bakan lacivert boyalıbüyük bir salondan müteşekkildir. Duvarların bir kısmındaArabi harfler bulunan yapının temeli gayet sağlamdır. 809 yılında Ebu Seyyide tarafından yapıldığı tahmin edilen yapının ismi Dahi Satucadır. Mescit, Marri caddesindedir. Marri ismi Profösör Marri'nin Anı'da yaptığı araştırma esnasında bu caddeden geçmesinden dolayı verilmiştir⁶⁷.

“Ebu Muammeran Cami”, Şeddatoğullarından Ebu'l Muammeran tarafından yapılmıştır. Kendine has özellikleri olan yapı ile birlikte Selçuklu sanatının diğer sanatlardan üstünlüğü ortaya koyulmuştur. Cami şerefesine yakın beyaz renkteki bismillah yazısı uzaktan bakıldığında görünecek şekildedir. Bu yazının hemen üstüne doğru bir köşede ucu aşağıya doğru siyah taştan kabartma şeklinde at nalı bulunmaktadır. At nalı, kem göz ve nazardan korunmak için yapılmıştır⁶⁸.Manuçehr Cami ile aynı özelliklere sahip minaresiyle dikkat çeken bu eser, Kars Kapısı ile Aslanlı Kapı'dan başlayan ve İç Kale'ye uzanan çarşı yolu üzerinde bulunmaktadır. Burası ana güzergâh olduğundan, tacirler burada hayvan ve çeşitli eşya alıp satmışlardır. Yöre halkı bu durumdan rahatsız olunca koyun ve deve alışverişini yasaklayan farsça bir kitabe 1199'da yıkıldığı bilinen minare kaidesine koyulmuştur. Bu kitabede: “*Ben ki Şeddathı Manuçehr oğlu Şavur oğlu Mahmud'un oğlu sultanım. Ata ve oğullarının ruhları yükselsin diye buyurdum ki, satılan malın kusurlu oluşunda, fiyattan yapılan indirim, koyun ve deve tacirleri alım satımlarını; Ebu'l Muammeran Mescidi önünde yapmasınlar. Her kim buna uymaz ve aykırılık gösterirse yüce Tanrı'nın hışmına uğrasın*”. Bu ifadelerden buranın gümrük meydanı olduğu, her türlü alışverişin yapıldığı anlaşılmıştır⁶⁹.

“Fethiye Cami (Büyük katedral)”,16 Ağustos 1964'te Anı fethedildikten sonra büyük katedral adı verilmiş veAlparslan tarafından camiye çevrilerek ilk Cuma namazı burada kılınmıştır⁷⁰. Bu yapı İlhanlı hakani Abaka Han zamanında yapılmıştır. Caminin duvarında ticaretin esasları yazılıdır.

Şeddathı Hükümdarı Manuçehr, şehirde artan Türk-islam nüfusunun ibadeti için Fethiye caminin yetersiz kalması üzerine Arpaçay'a bakan yamaçta

⁶⁷ Doğuş Dergisi, Temmuz 1936, Sayı:30, s.5.

⁶⁸Karseli Dergisi, Ağustos 1966, sayı:25, s.19

⁶⁹ Hamza Gündoğdu, “Anı Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, Hz. Filiz Özdem, YKY, İstanbul, 2006,ss.229-273.

⁷⁰Karseli Dergisi, Ekim 1966, Sayı:25, s.17.

kendi adıyla anılan iki katlı on iki bölmeli “Manuçeher Mescidi” adlı cami yaptırmıştır. Anı'daki ilk Selçuklu Camisi'nin Melikşah(1072-1092) çağında yapıldığı üzerindeki tek satırlı kitabeden anlaşılmaktadır⁷¹.Caminin bulunduğu alan, Arpaçay'a bakan dik ve meyilli bir sırtın üzerindedir. Bu yüzden cami, Arpaçay'a bakan bir bodrum üzerine inşa edilmiştir. Burası içten bölümlere ayrılmış ve N. Marr'ın kazı yaptığı dönemden 1921 yılına kadar müze yahut depo olarak kullanılmıştır. Ardından bir süre sonra çevre halkının ibadet mekanı olma görevini devam ettirmiştir⁷².

“Büyük Hamam” ise Manuçeher zamanında yapılmıştır. Su ve ısıtma tesisleri, iç süslemeleri ve mimari özellikleri bakımından Anadolu Türk hamamlarına benzer mimari özellikler göstermektedir.

SONUÇ

Kars'ın her açıdan gelişimini amaçlayan Halkevi'nin basın yayın kuruluşları olan Karseli ve Doğu dergilerinde Kars'ın sosyal, kültürel eğitim, coğrafi yönleri işlenirken, özellikle Anı Şehri'nin tarihi yapısına dergi sayfalarında oldukça geniş bir yer verildiği belirlenmiştir. Mezkûr dergilerde Anı Şehrinin tarihine geniş yer verilmesi, bölgenin tarihi yönünün güçlü olmasından ileri geldiği sonucunu doğurmuştur. Anı şehri, geçmişte farklı milletlere ev sahipliği yapmış, günümüzde ise önemli bir coğrafi konumu olan bir ören yeridir. Anı adının hangi millettten geldiği üzerine birçok iddia ileri sürülmüştür. Anı adının menşeinin Türklerden geldiğini kanısını, çevresindeki yer adlarının Türkçe olması ve Batı Türkistan'daki medeniyet merkezi Ano adına benzemesi gibi sebepler güçlü kıldığı tespiti yapılmıştır. Ayrıca Hristiyanlığın Aras boyunda ilk olarak Türkler tarafından kabul edilişi ve Türkler tarafından kilise inşa edilmesi bu adın Ermenilerden geldiği tezini çürütmüştür. Bilindiği üzere günümüzde halen bu teze inanan başta Ermeniler olmak üzere birçok devlet bulunmaktadır.

⁷¹ Erol Kürkçüoğlu, “Ermeni Bizans Türk Hâkimiyeti'nde Anı”,*Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Ocak-Şubat, 2002.

⁷² Hamza Gündoğdu, “Anı Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, Hz: Filiz Özdem, YKY, İstanbul, 2006,ss.229-273.

Dergilerde özellikle Anı Şehri'nin 1064'te Alparslan tarafından ele geçirilmesine geniş yer verilmiştir. Şehrin ele geçirilmesi bütün Müslüman âlemine sonsuz bir sevinç yaşatırken Hristiyan âleminde üzüntü yaratmıştır. Türk Müslüman âleminin yaşadığı sevinç o kadar büyük bir sevinçtir ki dergi sayfalarında yapılan incelemeler sonucunda 1970'lere kadar Anı'nın Alparslan tarafından ele geçirilişi, şehirde törenlerle kutlandığı ortaya çıkarılmıştır. Bugün nasıl milli bayramlar büyük bir değer taşıyor ve törenlerle kutlanıyorsa, Anı'nın fethinin bölgede yaşattığı heyecan ve sevincin aynı olduğu belirlenmiştir.

Anı Şehri, bulunduğu yıllara rağmen teknolojinin ve medeniyetin merkezi olduğu aşikârdır. Yıllarönce Anı çevresinde bir yaylada sağılan ineklerin merkezdeki bir havuzdatoplanması ve sütlerin hanelere paylaştırılması daha o yıllarda şehirde büyük bir teknolojinin yanı sıra adalet anlayışının olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte Anı Şehri'ndeki yapılardan Manuçehr Cami'nin duvarına, alışverişte ve ticarete nelere dik kat edilmesi gerektiğinin maddeler halinde asılı olması adaletli bir yönetim anlayışının olduğunu göstermiştir. Günümüzün ticaret yaşamı ve işleyişine bakıldığında, Anı Şehri ticaret anlayışı ve işleyişinin farklı ve üstün olduğu söylenebilir.

Anı Şehri, Anadolu'da ve dünyada çok fazla merak uyandırmıştır. Şehri merak edenler Anı'yi ziyarete gelmişlerdir. Bunlardan biride Prof. Dr. Kemal Balkan ve Ankara Arkeoloji Müzesinden Aykut Çınaroğludur. Anı'deki tarihi eserleri görünce bu kişiler gözlerine inanamamışlardır. Aynı şekilde Prof Dr. MercelBeck'de Anı'deki tarihi eserlere hayran kalanlar arasındadır. Bu kişilerin hayranlık ve şehre duyduğu saygı dergi sayfalarına yansımıştır.

Öte yandan Rusların Kars'a hâkim olduğu dönem boyunca yabancı bilim adamları şehirde inceleme yapmış ve bu bilim adamlarından bazıları Anı şehrindeki eserleri alarak yurt dışına çıkarmaları Türkiye aleyhine bir icraat olarak ortaya çıkmıştır. Bu kişilerin art niyetli yaklaşımları ne bilim anlayışına nede etik değerlere uymamaktadır.

Sonuç olarak Anı şehri geçmişten günümüze kadar uzanan zengin bir tarihi dokuya sahiptir. Geçmişte medeniyetin beşiği olan bu şehir Türk ve İslam Kültürü adına bir hazinedir. Bu hazinenin Karseli ve Doğuş dergilerinin sayfalarındaki yansımaları, şehrin hak ettiği değeri karşılayacak derecede olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Sürekli Yayınlar

- Karseli Dergisi, Ağustos 1966, Sayı:25.
Karseli Dergisi, Ekim 1966, Sayı:25.
Doğu Dergisi, Eylül 1936, Sayı:32.
Doğu Dergisi, İkinci Teşrin 1936, Sayı:33.
Doğu Dergisi, Temmuz 1936, Sayı:30.
Doğu Dergisi, Ağustos 1936, Sayı:31.
Doğu Dergisi, 23 Nisan 1936, Sayı:28.
Doğu Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51).
Karseli Dergisi, Ekim 1964, Sayı:3.
Karseli Dergisi, Eylül 1965, Sayı:14.
Doğu Dergisi, Haziran-Temmuz 1940, Sayı:54-55.
Doğu Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57.
Karseli Dergisi, Haziran 1966, Sayı:23.
Doğu Dergisi, 1941 Nisan, Sayı:57.
Karseli Dergisi, Ekim 1965, Sayı: 15
Doğu Dergisi, Haziran-Temmuz 1940, Sayı:54-55.
Doğu Dergisi, Mart 1940, Sayı:10(51).
Doğu Dergisi, Şubat 1940, Sayı:9-50.
Doğu Dergisi, II.Kanun 1940, Sayı:8-(49).

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Aklan, A. T. & Diğerleri. (1999). *Osmanlı Tarihi VI*, İstanbul: İz Yayıncılık.
Arslanoğlu, C. E. (1986). *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*, Ankara:, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
Atak, S. (1946). *Doğunun Kapısı Kars*, İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası,

- Boy, A. (2016). *Kars Eğitim Tarihi, Tanzimat'tan 2015'e (Basılmamış Doktora Tezi)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- CHP yayınları. (1943). *Kars*, İstanbul: Yeni Sabah Matbaası.
- Gündoğdu, H. (2006). Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları. *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, Hz: Filiz Özdem, İstanbul: YKY, 229-273.
- Gürlüyer, A. (2010). *1938-1960 Yılları Arasında Kars'ta Sosyo-Kültürel Hayat, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Kalaycıoğlu, S. (2009). *Kars Gazetesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.
- Karal, E. Z. (1995). *Osmanlı Tarihi VIII*, Ankara: TTK.
- "Kars'ın Zabt ve İstilas", *İkdam Gazetesi*, 28 Nisan 1917, s.25.
- Kars Valiliği Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları. *Cumhuriyetin Yetmiş Beşinci Yılı Kars Belgeseli*, 1998, 2000.
- Kürkçüoğlu, E. (2002). Ermeni Bizans Türk Hakimiyeti'nde Anı. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 4.
- Kırzioğlu, F. (1982). *Anı Şehri Tarihi*, Ankara: San Matbaası.
- Kırzioğlu (1953). *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu (1964). *Kars Yaylası*, İstanbul: Atatürk üniversitesi Yayınları.
- Köymen, M. (1998). Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara: TTK.
- Mateos, Urfalı. *Vekayi-Namesi 8952-1136; ve Papaz Grigor'un Zeyli*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara:TTK.
- Solmaz, G. (2006). Ortaçağ'da Anı Kalesi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 6, 131-148.
- Solmaz, G. (2000). *Ortaçağ'da Erzurum Kars Kaleleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Toker, T. (2011). *Kars, Coğrafya, Tarih, Ekonomi*, Kars: Kars Basımevi, 1939.
- Ural, Selçuk ve Diğerleri. *Geçmişten Cumhuriyete Kars Tarihi*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları.
- Öncü, A. S. (2000). *Varlık Gazetesi*, (25 Ağustos 1921- 31 Aralık 1923), (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Anı Şehri'nin Doğuş ve Karseli Dergilerine Yansıyan Yüzü

Yurt Ansiklopedisi. *Kars*, Anı Yayıncılık, 1982.

Ekler

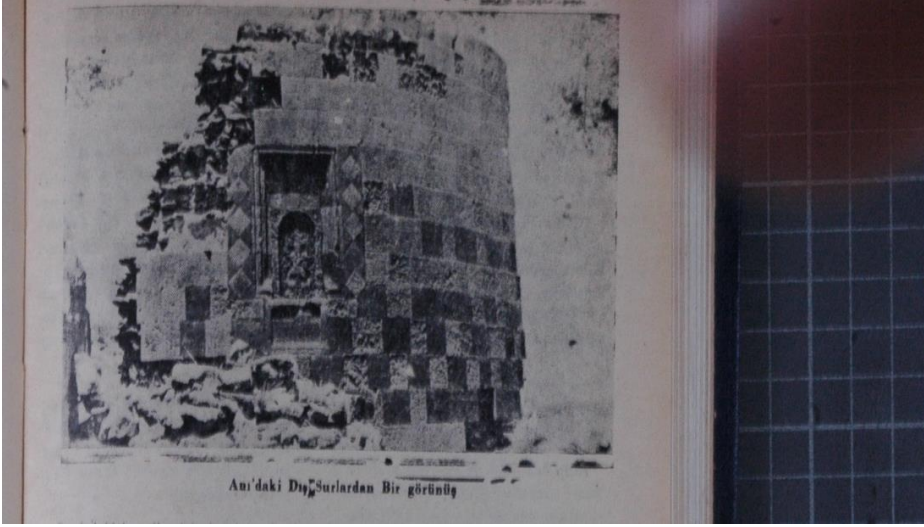

Ek 1: Saray Kilisesi. Doğuş Dergisi, Ağustos 1936, S.31.

Ek 2:Hansarayı Kapısı. Doğuş Dergisi, Haziran-Temmuz 1940, S.13.

Anı Şehri'nin Doğu ve Karseli Dergilerine Yansıyan Yüzü

Ek 3: Anı Surlarından bir görüntü. Karseli Dergisi Ağustos 1965, S.13